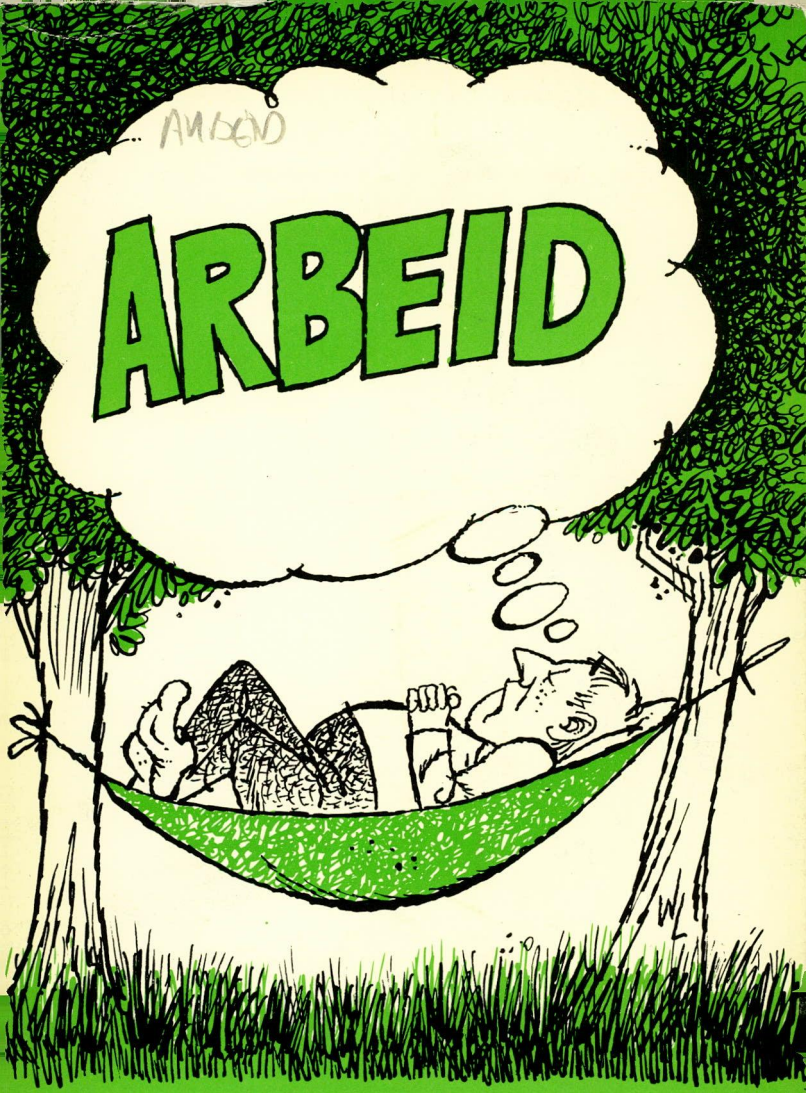
ARBEID

arbeid

tekst : anneke rooselaar
tekeningen : willy lohmann
gedichten : wim de vries
uitspraken : dienstplichtigen

Schadeweoll BMvH / ee 3

vormgeving : peter van sloten
druk : brouwer offset b.v.

uitgave bureau hoofdraadsman
hoofdstraat 84, driebergen 1977

inhoud

voorwoord
inleiding

arbeid in de historie

de ontwikkeling van arbeid
waardering van arbeid
waartoe arbeid?

arbeid nu en de vruchten ervan

arbeid in 1977
over welke arbeid hebben we het?
de vruchten van onze arbeid
de problemen kort gezegd
ramp of nieuwe levenswijze?

werkgelegenheid en beleid

werkgelegenheid
beleidskeuzes
kwalitatieve verbetering
is er een keuze?

literatuur

voorwoord

Zelden is ,,arbeid'' zo in de belangstelling gekomen als in de jaren zestig en zeventig van deze eeuw.
In het begin van de zestiger jaren was er een stuk optimistische verwachting over de toekomst van de arbeid en de arbeidende mens.
Mechanisering en automatisering zouden een volslagen nieuw tijdperk inluiden met een steeds verdergaande toename van vrije tijd. Het enige probleem leek: hoe voed je de mensen op om te leren scheppen en spelen! Op vormingscentra, tijdens conferenties, in publikaties regende het kreten van hoop en verwachting.
Het leken druiloren die toen erop durfden wijzen, dat dit alles wel wat ingewikkelder lag dan werd voorspeld.

Zo'n jaar of vijf leek het er vervolgens op, dat het denken over arbeid weer was uitgeblust. Tot het de laatste jaren opnieuw opdringt. Weer rollen de beschouwingen van de pers, weer worden conferenties belegd waar arbeid en vrije tijd worden belicht. De toon is nu angstiger, de verwachtingen zijn somber. In plaats van een zacht overglijden van een arbeidsbestel naar een vrijetijdsbestel, lijkt het er op dat we toegroeien naar een door allerlei ingewikkelde processen gedwongen werkloosheidsbestel: Een kwart miljoen werklozen! Wèg spelende mens! Wèg hoop!

Nieuwe problemen zijn ontstaan: vele ouderen worden uit een baan gestoten, zeer vele jeugdigen kunnen geen werk meer bemachtigen. De arbeidsmarkt is uit zijn voegen gebarsten. Onrust, ontworteldheid, angst en gekwetstheid gaan het winnen van de hoop die eens opkwam.

Dat een dienst humanistische geestelijke verzorging zijn stem over het arbeidsprobleem laat horen is niet zo vreemd. Eigenlijk behoeft dat alleen deze toelichting: dat geestelijke verzorgers het tot hun taak rekenen problemen van persoonlijke en sociale aard niet onbesproken te laten. Zij willen erover meedenken; zo mogelijk er wat aan doen. Of minstens: anderen te helpen er iets aan te doen.

Dat een dienst humanistische geestelijke verzorging *bij de krijgsmacht* zich het arbeidsprobleem aantrekt en er over publiceert, zou minstens de vraag kunnen doen opkomen: hé, heeft de krijgsmacht óók arbeidsproblemen? Vallen daar ook al massaontslagen?

Nee, dat laatste niet. Wel liggen hier evenzeer problemen, die de verhouding mens-arbeid raken en zo tot een menselijk en organisatorisch vraagstuk maken. Maar het heeft bij de keuze van het onderwerp voor dit jaarboekje niet in de bedoeling gelegen in te gaan op de specifieke arbeidsproblematiek binnen de krijgsmacht. Wel kan de hier behandelde, meer algemene problematiek hulp bieden – aan zowel burger als militair – bij verdere overdenking van de verhouding mens-arbeid.

En dat lijkt mij een vruchtbare oefening!

J. F. Sinke,
hoofdraadsman.

Driebergen, december 1977.

Alles is weer hetzelfde
de zon in het Oosten
de bomen in de straat
en het werkvolk bij
de haltepaal.
Zo was het gisteren
zo is het vandaag.
Maar morgen kan het
anders zijn
dus toch de moeite waard
ernaar te kijken
deze ochtend.

inleiding

Dit boekje gaat over arbeid. Waarom? Omdat het lijkt alsof arbeid een schaars goed aan het worden is. De meeste mensen krijgen met dit probleem in hun dagelijks leven wel eens te maken. Omdat ze werkloos worden. Of onder de indruk komen van de werkloosheidscijfers die regelmatig in de krant staan. Ook de overheid maakt zich zorgen om de werkgelegenheid. Met de vakbeweging en het bedrijfsleven wordt regelmatig overlegd hoe er werk moet komen voor iedereen.

Het is niet altijd zo geweest dat mensen verlangend naar arbeid uitzagen. Nog geen honderd jaar geleden maakten vrouwen, mannen en ook kinderen lange werkdagen en -weken. Hun werkomstandigheden waren soms afschuwelijk. Ze zuchtten onder het gebod ,,in het zweet van uw aanschijn zult gij uw brood eten''. Want als ze niet werkten was er ook niets te eten. Sociale uitkeringen bestonden niet.
Dat is nu anders. Wie niet werkt heeft toch te eten. Er zijn werkloosheidsuitkeringen, bijstand, ziektegelden, AOW, enz. Veel mensen zouden nu, dank zij die uitkeringen, van hun vrije tijd kunnen genieten, waar vroeger zo'n tekort aan was.
Toch gebeurt dat nauwelijks. De meeste mensen willen betaald werk buitenshuis. Veel werkloze mannen kijken jaloers vanachter hun raam toe, hoe de buurman of -vrouw 's morgens met een pakje brood op de bagagedrager de straat uitfietst, op weg naar de begeerde plek die ,,werk'' heet. Steeds meer gehuwde vrouwen gaan beseffen, dat de hele dag thuiszitten een té geïsoleerd leven is.
Een toenemende groep mensen komt buiten het arbeidsproces te staan, omdat ze arbeidsongeschikt zijn verklaard. Dat wil zeggen, dat ze de arbeid die ze deden niet meer zagen zitten en

er ziek van werden. Maar het wil niet zeggen dat ze helemaal geen arbeid meer willen doen. Datzelfde geldt ook voor oudere mensen, die met pensioen zijn gegaan. Vaak zouden ze graag nog wat doen.

Het wordt steeds duidelijker dat we met tegenstrijdige problemen zitten op het ogenblik. Aan de ene kant is het aantal beschikbare arbeidsplaatsen kleiner dan het aantal mensen dat graag werk zou willen hebben. Aan de andere kant gaan veel mensen eisen stellen aan de kwaliteit van de arbeid.
Ze willen bijvoorbeeld geen vuil of eentonig werk doen. Daarvoor hebben we gastarbeiders nodig. De arbeidstijd wordt vaak te lang gevonden. Er zijn vrouwen en mannen die een deel van de dag met huishouden en kinderen willen bezig zijn. En daarom deel-arbeid willen. Die is er nog maar weinig.
Dan zijn er diegenen – waaronder nogal wat jongeren – die geen maatschappelijk schadelijke produkten meer willen maken. Ze vragen zich af, of het wel nodig is om afwasautomaten, elektrische tandenborstels enz. te bezitten. Het produceren daarvan vergt steeds meer energie en grondstoffen die bij ons het milieu aantasten. Terwijl de leveranciers ervan, de landen van de z.g. derde wereld, steeds armer worden.

Het is een goede ontwikkeling dat al die vragen worden gesteld over de kwaliteit van de arbeid. Tot nu toe kwamen de meeste mensen alleen in hun vrije tijd toe aan arbeid die ze plezierig vinden. Mede daarom worden die eisen nu ook aan de beroepsarbeid gesteld.
Het is duidelijk dat overheid en bedrijfsleven dus niet maar zonder meer arbeidsplaatsen kunnen gaan scheppen. Ook aan

de kwaliteit zal gedacht moeten worden. Minder aantrekkelijk werk zal er altijd wel gedaan moeten worden. En het is onaanvaardbaar om dat door gastarbeiders en vrouwen te laten doen. Daar zal dus een verdeling voor bedacht moeten worden.
Is arbeid schaars aan het worden? Moet er een distributiesysteem worden gevonden voor al die mensen die willen werken? Het hangt er maar van af wàt je onder arbeid verstaat. En over dat laatste vooral zal in dit boekje worden gepraat.
In onze samenleving is arbeid nauw met geld verdienen verbonden.
En met het maken van goederen. Er is en wordt een haast oneindige hoeveelheid arbeid verricht, die niet wordt betaald. Denk alleen maar aan de gemiddelde werkweek van 50 tot 70 uur van een huisvrouw.

Het begrip arbeid is dus nogal beperkt geworden. Misschien blijkt er weer arbeid voor iedereen te zijn, als veel meer menselijke bezigheden maatschappelijk als arbeid erkend worden. Daarvoor moeten wel keuzes worden gemaakt. Persoonlijke keuzes, partijpolitieke keuzes. Overheid, vakbeweging en bedrijfsleven moeten een beleid ontwikkelen. Ook daarvoor zijn keuzes nodig.
Dit boekje wil wat meer inzicht verschaffen in welke keuzes mogelijk zijn. Veranderingen in de samenleving – en deel arbeid, humanisering van de arbeid, betaald edukatief verlof e.d. behoren daartoe – komen slechts tot stand als we er ieder bewust aan werken.

arbeid in de historie

de ontwikkeling van arbeid

Sinds de mensheid op aarde is, wordt er arbeid verricht. In het begin was het alleen met handenarbeid mogelijk om een bestaan te scheppen waarin je kon overleven. Het zorgen voor eten, drinken en onderdak en het beschermen tegen natuurgeweld en de vijand was het belangrijkste. Uit overgebleven resten van vroegere kulturen kunnen we afleiden hoe mensen hun arbeid toen organiseerden. Daarbij valt op, dat er veel minder zaken gescheiden werden dan tegenwoordig bij onze arbeid het geval is.

In zogenaamde primitieve woongemeenschappen werden produktie en konsumptie niet gescheiden. Het gewas dat werd verbouwd en het dier waarop werd gejaagd, werd door de eigen groep mensen waarmee je woonde opgegeten. Hol, hut of huis werd van vloer tot dak zelf in elkaar gezet. De scheiding van

wonen en werken, die tegenwoordig gigantische verkeersopstoppingen veroorzaakt, kwam in die tijd ook niet voor, omdat door deze mensen het werk rondom de woonplaats werd verricht.
Wat vooral ook opvalt is, dat bij verschillende kulturen, bijvoorbeeld Indianen of Inca's, arbeid en kunstuitingen niet gescheiden werden. Gebruiksvoorwerpen, zoals werktuigen, meubelen, keukengerei, werden soms door diegenen die daar aanleg voor hadden tot kunstvoorwerpen gemaakt. Ook religie, zang en dans waren veel meer vervlochten met de alledaagse arbeid.
Sinds wij in het westen zo'n ver doorgevoerde arbeidsdeling hebben gekregen, worden allerlei vormen van kunst niet meer als arbeid beschouwd en de produkten ervan worden ondergebracht in speciale gebouwen, als musea, theaters en concertzalen.

Er waren dus allerlei soorten arbeid, die we nu kennen als hoofd- en handarbeid, dienstverlenende arbeid, relationele arbeid (b.v. het werk van de huisvrouw, vormingswerk), toneelspelen, schilderen, sportbeoefening, diskussiëren, e.d., niet zozeer gescheiden als dat in onze huidige samenleving het geval is. Mensen waren minder vervreemd van het produkt van hun arbeid, omdat men zelf zag en proefde wat men maakte.

niet alleen idyllisch

We hoeven natuurlijk niet te doen alsof het leven toen een en al idylle was. Om te overleven moest er waarschijnlijk van 's ochtends tot 's avonds gewerkt worden en de bedreiging van natuurrampen en de vijand zal wel een konstante zorg zijn geweest. Om nog maar niet te spreken over ziektes, ongelukken, e.d.
Toch grijpt men deze manier van organisatie van arbeid tegenwoordig wel weer als voorbeeld aan, omdat mede door onze huidige arbeidsspecialisatie mensen zodanig vervreemd zijn van het resultaat van hun arbeid en van elkaar, dat ze ongelukkig en ziek worden. In kombinatie met de technologische ontwikkeling die we nu hebben, zouden we dus van de

arbeidsgewoonten van onze voorouders wel iets kunnen leren. Met name over het opheffen van scheidingen, waardoor mensen tijdens hun arbeidsuren verschillende van hun gaven en talenten kwijt kunnen en die niet voornamelijk hoeven op te zouten tot de vrije uren zijn aangebroken.

vervreemding

Vervreemding van het produkt van de arbeid is in de loop der eeuwen steeds sterker geworden. Toen de nijverheid opkwam, produceerden mensen nog wel goederen in hun woonomgeving, b.v. door huisarbeid, maar wat ze maakten gebruikten ze zelf niet meer. Eerst werd hun produktie nog geruild voor zaken die ze voor hun direkte levensonderhoud nodig hadden. Later ontstond er een ruilmarkt die geregeld werd met geld.

Via deze markt werd ook uitgemaakt welke bezigheden nuttige arbeid zijn en welke behoeften bevredigd mochten worden. Produktie en konsumptie kwamen steeds verder uit elkaar te liggen, letterlijk en figuurlijk. De kloof tussen de mens en het arbeidsprodukt werd nog veel groter na de industriële revolutie. Toen ontstond voor grote groepen mensen definitief een scheiding tussen woonplaats en werkplaats. Ook de arbeidsdeling deed haar intrede, waarbij arbeiders slechts een, vaak zeer klein, onderdeel gingen vervaardigen van het produkt. Arbeid werd monotoon en geestdodend, bijvoorbeeld aan de lopende band.

Acht uur lang aan een machine.
Vijf dagen lang poort in
poort uit.
Zo jaren lang van fluit
tot fluit, gehoorgestoord
door het geluid,
geachte aandeelhouders
dienen.

Hoe het verder gegaan is weten we allemaal. De industriële sektor werd vooral na de tweede wereldoorlog in ons land sterk uitgebreid. Werken in het bedrijfsleven was het allerbelangrijkste voor de opbouw van onze welvaart. Dat belang nam wat af in de jaren zestig. In die periode werd dan ook in snel tempo werkgelegenheid geschapen in de dienstensektor, bijvoorbeeld in het vormingswerk, opbouwwerk, rekreatiewerk, voorlichtingswerk, milieubeheer, de gezondheidssektor. En in de laatste paar jaar sterk in de sektor van het volwassenenonderwijs, zoals avondscholen, moedermavo's en open school. Je kunt ook zeggen dat deze ontwikkeling niet toevallig is. Want in dezelfde tijd, dat de produktieve arbeid in de industrie zo sterk uitbreidde, nam ook de onvrede van veel werkende mensen met hun arbeidssituatie toe. Veel mensen werden lichamelijk of geestelijk tobberig of zelfs ziek en zochten daarom hulp in de ontstane dienstverlenende sektor.

waardering van arbeid

Voorzover bekend is in de hele geschiedenis arbeid nooit gelijk gewaardeerd geweest. Waarschijnlijk waren de verschillen het kleinst in de zogenaamde primitieve huishouding, waar arbeid direkt te maken had met overleven.
Wat later ging een beperkte bovenlaag van de bevolking over slaven beschikken. Ze lieten het werk, dat nodig was voor voedsel, kleding, e.d., over aan deze slaven en hielden zich

zelf bezig met bestuurlijke aktiviteiten (b.v. de Grieken) of met allerlei wat men nu vrijetijdsaktiviteiten zou noemen als spelen, baden en banketten (zoals de Romeinen). Agrarische arbeid en huishoudelijke arbeid werden toen al duidelijk lager gewaardeerd dan bijvoorbeeld het besturen van het land en gebeurden dan ook door vrouwen, meisjes en slaven.
In de middeleeuwen neemt de waardering voor de ambachtelijke arbeid toe. Er ontstaan gilden met meesters en gezellen, voor ijzersmeden, houtbewerking of leerbewerking, het bakkers- en slagersbedrijf. In deze vorm van arbeid kon men kreativiteit kwijt, die in onze tijd naar de kunstsektor of vrijetijdsbesteding wordt verwezen. Ambachtelijke arbeid komt ook nu weer in de aandacht als een vorm van arbeid waarin mensen een mogelijkheid tot zelfontplooiing hebben. En dus minder vervreemd zijn van het produkt van hun arbeid, te meer daar je alles wat je maakt van het begin tot het einde kunt zien ontstaan.

produktieve en dienstverlenende arbeid

Van de oorspronkelijke vormen van arbeid zijn de agrarische en de huishoudelijke laag in aanzien gebleven. De jacht, die arbeid van mannen en jongens was, bleef hoog in aanzien. Na de industriële revolutie werd aan arbeiden in de z.g. produktieve sektor een groter belang gehecht. Men vindt dat deze arbeid het meest bijdraagt aan de ekonomische groei en dus

aan onze welvaart. Dat het wel aan het veranderen is, blijkt uit een publikatie van prof. W. Albeda uit 1974. Onder de titel ,,Industrieel en post-industrieel'' schrijft hij in het tijdschrift Economische Statistische Berichten van 16 oktober 1974: ,,Er is een belangrijke verschuiving geweest in de samenleving, waarvoor wij langzaam maar zeker van een maatschappij waarvoor de industriële onderneming maatgevend is, terecht komen in een maatschappij waarin dit niet langer het geval is. Indicatie daarvoor is de groei van de dienstensektor (inklusief de overheidssektor). Binnen de dienstensektor is er een groei van die aktiviteiten, die op niet-commerciële basis worden bedreven (de onderwijssektor, de welzijnssektor, een groot deel van de gezondheidszorg.) Thans werkt reeds meer dan de helft van de beroepsbevolking in de dienstensektor, terwijl een groeiend gedeelte zijn arbeid vindt in de sektoren waarin het streven naar winst vervangen is door werken met subsidies''.

Arbeid in de dienstensektor wordt nog steeds lager gewaardeerd dan arbeid in de z.g. produktieve sektor. Je status is voor velen hoger als je bedrijfsleider of personeelschef bent, dan als je vormingswerker in een centrum voor werkende jongeren bent.

Onbetaald werk, als dat van de huisvrouw of vrijwilliger, scoort nog lager in aanzien.
Is dit verschil in waardering terecht? Vaak betekent het werken in de dienstensektor dat men vrijer is, meer van zichzelf kwijt kan en minder op prestaties hoeft te werken. Je zou dus kunnen zeggen, dat dit werk meer in de richting komt van humane arbeid. Wellicht kan de manier waarop arbeid in de niet-commerciële sektor is ingericht, zijn invloed hebben op het humaniseren van arbeid in de industriële sektor.

waartoe arbeid?

Door alle tijden heen heeft arbeid dus voor verschillende mensen verschillende betekenissen gehad. Voor het grootste deel van de mensheid was en is arbeid een doel om iets te verkrijgen. Voedsel, kleding of onderdak en in onze huidige tijd een bankstel, televisie of een auto. Voor een kleine groep werd arbeid ook een middel om het leven zinvol en plezierig te maken.
En een aantal mensen zal zeker ook met beide soorten arbeid bezig zijn geweest: een middel om fijn te leven en er tevens mee in je levensonderhoud te voorzien. Is dat eigenlijk waar we naar toe moeten?

Het is de vraag of het wel ooit zo geweest is, dat mensen zelf konden kiezen hoe en waar ze hun arbeid konden verrichten.

dienstplichtigen over arbeid:

„arbeid doe je om geld te verdienen om dingen te kunnen kopen"
„arbeid is om een rol te spelen in de maatschappij"
„werken in je eigen tuintje is ook arbeid"
„verdienen is niet altijd 't belangrijkst, 't ligt aan de soort arbeid"

Het had en heeft ook nu nog veel te maken met de ekonomische klasse, sekse of ras waarin mensen worden geboren. Daarom moesten de meeste mensen arbeid zien als een ,,teken van Gods ongenade'', dat inhield dat de meeste mannen letterlijk met veel zweten hun brood moesten verdienen. Het vrouwenbestaan werd getekend door de vloek ,,gij zult in pijn uw kinderen baren''. Deze pijn strekte zich niet alleen uit tot het geboorteproces, maar het betekende voor de meeste vrouwen een leven vol hard zwoegen voor man en kinderen. Daarnaast was er voor haar ook vaak nog arbeid op het land en in de industrie te doen.
Een kleine bovenlaag van grootgrondbezitters en ondernemers kon arbeid beleven als een ,,teken van Gods genade''. Het bracht hen een aangenaam leven, waarin ze althans de mogelijkheid hadden om met hun arbeid een produkt te leveren waar ze voldoening van hadden.
De tegenstelling van het aangename werken van bazen en het onaangename zwoegen van de arbeidende bevolking is tegenwoordig minder duidelijk. Toch ligt de ekonomische macht nog steeds bij degenen die de produktiemiddelen – als grond, kapitaal en arbeid – beheersen. Vroeger waren dat de kapitaalbezitters, nu zijn dat meer de managers van grote bedrijven en de deskundigen die specialistische kennis bezitten. Zij bepalen nog voor een groot deel hoe en waar arbeid in ondernemingen wordt verricht. In de dienstverlenende sektor zijn meer mogelijkheden om zelf te bepalen hoe de arbeid ingericht zal worden. Vaak is men hier echter afhankelijk van subsidiegevers.

het ekonomische systeem

Of arbeid een droeve plicht is of een plezier, heeft dus veel te maken met de inrichting van onze ekonomie. Die is op het ogenblik nog voornamelijk kapitalistisch, d.w.z. het doel van werken in ondernemingen is nog vrijwel altijd winst maken, kapitaal vermeerderen en niet zozeer geluk beleven aan je arbeid. Heel langzaam is hierin pas wat aan het veranderen. Politieke partijen en vakbonden proberen via strukturele maatregelen, als arbeiderszelfbestuur en onlangs nog een regeling voor de vermogens-aanwasdeling, binnen bedrijven de arbeid

minder vervreemdend te maken. Sommige ondernemingen streven daar ook naar. Bijvoorbeeld door produktiemethoden te veranderen. Nu gebleken is dat verregaande arbeidsdeling het ziekteverzuim bij werknemers doet toenemen, ziet men daar hier en daar weer van af. Bij Volvo b.v. wordt weer een hele auto in elkaar gezet door een groep arbeiders. Ook met de onlangs in het nieuws gekomen ,,baaldagen'' wordt geprobeerd het ziekteverzuim te verminderen. Voor sommige werk-

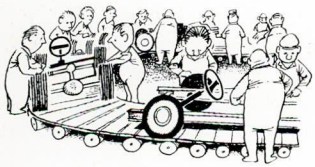

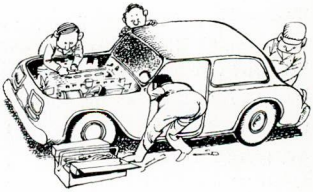

nemers, meestal kader, zijn er mogelijkheden tot verder scholing. Andere mensen proberen een oplossing voor zichzelf te kiezen. Dat betekent meestal dat ze met minder inkomen genoegen nemen en minder arbeidsuren maken. Ze kunnen dan in hun vrije tijd meer dingen doen, waaraan ze eerder onvoldoende konden toekomen, b.v. het huis opknappen, zich (meer) met de kinderen bezighouden, er op uit trekken, huishoudelijk werk doen, knutselen, nadenken, wandelen, luieren, vrijwilligerswerk voor een vereniging doen, enz. enz.

de visie van Karl Marx

Het is nog maar het begin van een weg, die bijvoorbeeld de maatschappij-filosoof Karl Marx meer dan een eeuw geleden voorzag. Hij voorspelde dat de arbeid van de mens zich zou ontwikkelen van zwoegen voor de dagelijkse behoeften, naar arbeid die zo humaan is dat mensen zich er grotendeels in zouden kunnen ontplooien. Hij voorzag een grote mate van automatisering in het bedrijfsleven. Dat zou mensen bevrijden van geestdodend werk. Daarbij moeten ook de produktieverhoudingen veranderen. Marx dacht wel dat een deel van de

menselijke energie altijd zou moeten worden besteed aan arbeid, die noodzakelijk is om in een aantal basisbehoeften te voorzien. Maar hij zag ook een bevrijding in de ontwikkeling van de technologie. Door mechanisering van de industrie zou er meer nadruk komen op menswaardiger arbeid. En daarmee een kans op minder vervreemding en meer geluk.

de theorie van Abraham Maslow

De psycholoog Abraham Maslow schetst de arbeidsweg van mensen op een andere manier. Hij zegt dat de weg van een mens naar een gelukkig bestaan, dat niet vervreemde arbeid inhoudt, trapsgewijze verloopt. In zijn visie groeien mensen daar naartoe en ze beginnen pas aan de volgende trap van hun ontwikkeling als de vorige bereikt is. Zijn theorie ziet er als volgt uit:

Eerste trede: biologisch/lichamelijk. Vóór een mens ook maar aan iets anders kan denken, moet de behoefte aan voedsel bevredigd zijn.
Tweede trede: veiligheid. Wanneer er geen honger meer is, komt het verlangen naar een zekere bescherming tegen onzekerheden die angsten opleveren, zoals bescherming tegen aanvallen, een goede huisvesting, een vast inkomen.
Derde trede: liefde/relaties. Iemand die zich redelijk zeker voelt, wil graag een plek of een persoon waar zij of hij bijhoort. Men gaat rondkijken naar een partner, krijgt eventueel kinderen, zoekt vrienden. De behoefte aan erotiek wordt gevoeld.
Vierde trede: achting, waardering. Als bevredigende relaties tot stand zijn gekomen, dan gaat men streven naar goedkeuring of blijken van waardering van anderen. Hierdoor ontstaat een zekere mate van zelf-respect.
Vijfde trede: zelfrealisatie. Hiermee wordt bedoeld het verlangen van mensen om te weten te komen en te begrijpen waarom ze bestaan en waartoe ze zich nog verder kunnen ontwikkelen. Het vergaren van kennis, zonder dat dit leidt tot overheersing en macht.

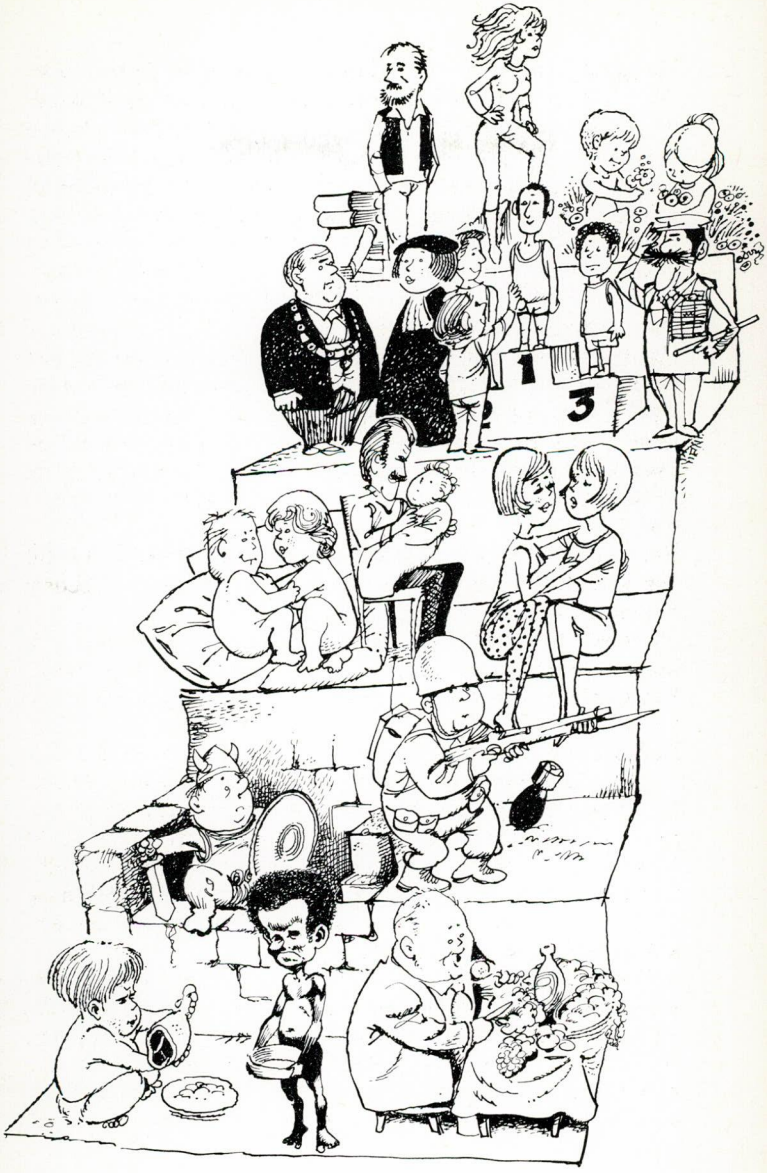
1
2
3

De individueel-psychologische theorie van Maslow komt aardig overeen met de arbeidsweg van de gehele mensheid, zoals die uit de geschiedenis blijkt. De verschillende treden zijn niet te scheiden, ze volgen elkaar wel in zekere mate op. Maar soms zie je mensen, bijvoorbeeld door een overstroming die huis en oogst verwoest, tijdelijk weer „terugvallen" op de eerste twee treden, de bevrediging van de basisbehoeften aan voedsel en huisvesting. In onze westerse samenleving kunnen we de dagelijkse zorg om het veroveren van voedsel langzamerhand los laten, zeker in Nederland.
Het is ook niet voor niets, dat begrippen als volledige ontplooiing en humanere arbeid bij ons aan de orde worden gesteld. Te eten hebben we allemaal en ook onze bestaanszekerheid, vooral door het bestaan van de sociale wetgeving, is aardig voor elkaar. De schijnwerper wordt dus nu gericht op de volgende drie treden. Daarin hoort zeker het recht op menswaardige arbeid.
De volgende hoofdstukken gaan over de verschillende manieren waarop dat zou kunnen.

arbeid nu en de vruchten daarvan

arbeid in 1977

Hoe denken we anno 1977 over arbeid? Zeker is, dat het een druk bediscussieerd onderwerp is. Dagelijks kun je in de krant lezen, dat de werkgelegenheidsvoorziening in ons land één van de grootste zorgen is van de regering. En niet alleen van de regering, maar ook de vakbeweging en de werkgevers praten er voortdurend over. Het gaat bij onderhandelingen tussen die drie dan vrijwel altijd over arbeid in loondienst, waarbij een werknemer een arbeidskontrakt heeft met een werkgever. Een vijfdaagse werkweek van veertig uren wordt meestal als de normale arbeidstijd gezien. Deel-arbeid wordt noch door de werkgevers, noch door de overheid en vakbonden aangemoedigd, al zijn de laatste twee aarzelend op weg om wat meer in die richting te denken. Tot nu toe zijn het voornamelijk gehuwde vrouwen, die deel-arbeid verrichten. Ze kunnen geen

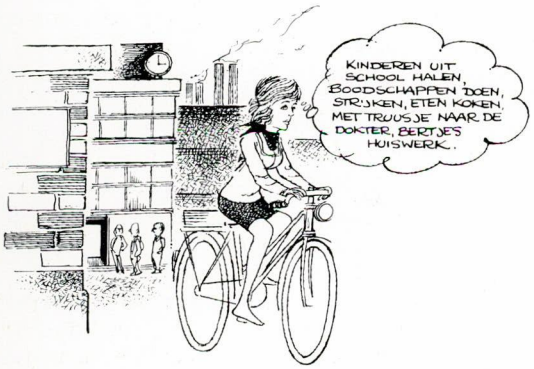

volledige werkkring buitenshuis aanvaarden, omdat ze ook in huis werk moeten doen.

De norm in de werkgelegenheidspolitiek is dus nog overwegend een vijfdaagse werkweek. Voor de meeste werkende mannen is dit ook de werkelijkheid, omdat zij meestal alleen het gezinsinkomen moeten verdienen. Het idee dat niet-werken aangemoedigd en beloond zou kunnen worden, ligt nog ver weg op het ogenblik. Minister Boersma liet in de troonrede van september 1976 nog weten dat daar geen sprake van kan zijn.

Een hemel van beton
een landschap van machines
daar tussenin staat Tinus
te zweten onder Phlips' zon.

Wel is onlangs door dezelfde minister aan de Sociaal-Economische Raad om advies gevraagd over het educatief verlof. Als dit t.z.t. wordt ingesteld, krijgen werknemers recht op een bepaalde vorm van niet-werken. Ze kunnen b.v. een dag per week of een half jaar achter elkaar bijscholing volgen, met doorbetaling van hun salaris. Voorlopig denkt men bij het instellen van het educatief verlof nog alleen aan deelnemers aan het arbeidsproces. Andere bevolkingsgroepen, zoals huisvrouwen, werklozen, vrijwilligers, ouderen, e.d. vallen er (nog) niet onder.

arbeidsethiek

Hoe over arbeiden gedacht wordt, heeft veel te maken met welke arbeidsethiek mensen aanhangen.
In Noord-Europa werd na het einde van de middeleeuwen, onder meer door invloed van Luther, een opvatting over arbeid verspreid waar we nu nog onder gebukt gaan. Arbeid werd beschouwd als een door God aan de mens opgelegde plicht, die

men met vreugde moest volbrengen. Hoe over het nietsdoen werd geoordeeld, blijkt uit het spreekwoord ,,ledigheid is des duivels oorkussen''.
Zo werd arbeid, zeker voor mannen, al gauw de voornaamste weg waardoor men liefde en erkenning (Maslow's vierde trap) kon verwerven. Vrouwen vonden, gedurende een deel van hun leven, nog een zekere mate van erkenning door middel van het moederschap. Door de opkomende industrie werd dankbaar van deze mentaliteit gebruik gemaakt. Mensen moesten werken, omdat het:
- hun plicht was;
- de enige manier was om geld te verdienen en afhankelijke gezinsleden te onderhouden;
- streven naar een zekere mate van erkenning en status voornamelijk te bevredigen viel door deel te nemen aan het arbeidsproces en daarin te konkurreren met anderen;
- de enige manier was om voor een oude-dagsvoorziening te zorgen.

In onze tijd is er enige verlichting van deze last. We hebben bijvoorbeeld een uitgebreide sociale wetgeving met o.a. ziekte- en werkloosheidsuitkeringen en AOW als we oud zijn. Desondanks vinden de meeste mensen nog wel dat ze hun plicht verzaken als er niet buitenshuis wordt gewerkt. Ook eigenwaarde en erkenning verwerft men nog grotendeels via maatschappelijk erkende arbeid. Door deze opvatting van arbeid worden mensen al gauw een marktprodukt. Hun waarde wordt bepaald door de hoeveelheid spier- of denkkracht die ze kunnen aanleveren om zo veel mogelijk goederen of diensten te produceren. Ook onder elkaar toetsen mensen zichzelf en anderen volgens deze normen.

bloei van het kapitalisme

Mede door deze arbeidsethiek kon het kapitalisme bloeien. Centraal hierin staat arbeid, bezit, winst en macht. In het begin van de industriële ontwikkeling lag bezit, winst en macht uitsluitend bij de ondernemers. Werkenden leverden de arbeid tegen de laagst mogelijke prijs. In de loop van de tijd is, o.a.

door druk van de vakverenigingen, een deel van de geldwinst naar de arbeid overgeheveld, in de vorm van loonsverhogingen. Bezit en macht blijven nog altijd grotendeels in handen van ondernemingen.
Door deze ontwikkeling is in West-Europa een grote mate van welvaart ontstaan. Steeds grotere ekonomische groei en opvoering van de produktiviteit van de arbeid leidde tot een produktie van een ongekend skala van goederen. Aan de an-

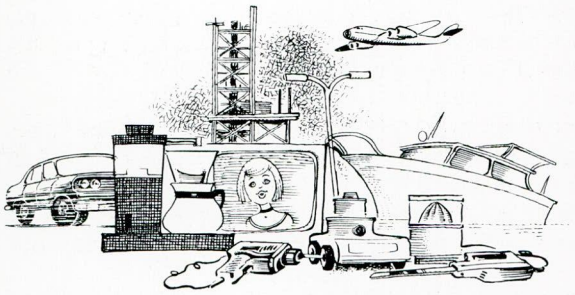

dere kant zijn mensen door diezelfde arbeidsethiek slaven van de industrie en van de machines geworden. Door de daarbij behorende ekstreme arbeidsdeling en tempoverhoging worden mensen lichamelijk en geestelijk ziek. Men hoeft maar naar het toenemende aantal mensen te kijken die arbeidsongeschikt worden, de WAO kent er nu 350.000.
Weer andere groepen voelen zich buitengesloten uit het arbeidsproces en worden daar ontevreden en vaak zelfs ziek van. Dat geldt voor veel huisvrouwen, bejaarden, invaliden, enz. Zij moeten een ondergeschikte positie in de maatschappij aksepteren. Omdat ze volgens de normen van arbeidsethiek niet produktief zijn.

welvaart en welzijn

Bij sommige mensen is twijfel geboren. Is het wel zo vanzelfsprekend dat we vijf hele dagen per week werken? En tot ons 65ste jaar? Ook als we ons daar niet wel bij voelen? Sommigen zijn zich gaan afvragen of de weg naar steeds meer welvaart,

die de arbeidsethiek ons heeft opgeleverd, niet teveel ombuigt naar te weinig welzijn. Niet alleen voor ons, maar ook voor de rest van de wereldbevolking.
Zo zei minister-president Den Uyl in 1975 op het jubileumcongres van de Nederlandse Vereniging voor Revalidatie: ,,Het arbeidsbestel is voor tallozen onleefbaar en onwerkbaar. Het lijkt er op of in het moderne produktieproces alleen nog ruimte is voor de allerfitsten en de allerweerbaarsten. De stijging van het ziekteverzuim en het aantal mensen dat een WAO-uitkering krijgt, kan daarvan een aanduiding zijn. Het regeringsbeleid zal gericht moeten zijn op vermenselijking van het arbeidsbestel''.

Vermenselijking van het arbeidsbestel. Dat hangt nauw samen met een andere arbeidsethiek. Eén waarbij de plicht tot werken misschien samen kan gaan met een recht op werken, op menselijke arbeid. Waarbij mensen iets te zeggen krijgen over de manier waarop ze arbeid verrichten en hoe lang. En wat voor produkten er gemaakt zullen worden.
Misschien ook kan er eens niet worden gewerkt, maar een tijdje verder geleerd of een andere vorm van scholing gevolgd. Een andere soort van arbeid verricht dus. Zoals bijvoorbeeld door het educatief verlof wordt mogelijk gemaakt.

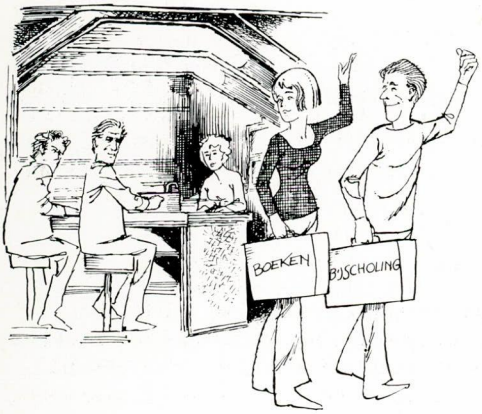

Mensen kunnen natuurlijk niet van de ene dag op de andere anders gaan denken en voelen over arbeidsethiek. De boodschap dat als je niet werkt, je een nietsnut bent en van weinig waarde, zal bij de meesten nog wel even doorklinken. Het Sociaal Kultureel Rapport 1976 van het Sociaal Kultureel Planbureau vermeldt het negatieve beeld, dat de bevolking van iemand heeft die niet werkt: futloos, behept met een slap karakter en uitgerust met een gering doorzettingsvermogen! Toch wordt er door velen, en speciaal bij de jongeren, getornd aan onze arbeidsethiek. Dit komt o.a. tot uiting in het feit, dat het aanbod op de arbeidsmarkt niet meer aansluit op de voorkeur en behoeften van werkzoekenden. Veel mensen willen niet meer werken zonder meer. Ze willen wel degelijk werk, maar plezieriger werk. Geen werk waar ze ziek of invalide van worden. Of deze verandering in de arbeidsethiek, of ook wel humanisering van de arbeid te noemen, door zal zetten hangt van veel faktoren af. Mensen zullen zich bewust moeten worden van de keuze tussen welvaart en welzijn. Daarbij is de ondersteuning nodig van overheid, vakbeweging, bedrijfsleven, onderwijs en vorming.

over welke arbeid hebben we het?

In de loop van de geschiedenis zijn vele soorten arbeid ontstaan. Het begon met landbouw, visserij, huishoudelijke arbeid, verzorgende arbeid, ambachtelijke arbeid, enz. Mensen werkten niet in loondienst zoals we dat nu kennen. Er was niet

dienstplichtigen over arbeid:

„werken is om anderen te helpen"
„werken is voor je persoonlijke bevrediging"
„alle geestelijke of lichamelijke bezigheden zijn arbeid"
„bij mij in de buurt doet een man het huishouden en de vrouw werkt, maar de mensen in de buurt vinden't wel gek"

zo'n direkte band met geld.
Later veranderde dat. Toen de industrie opkwam werd arbeid in loondienst verricht. De nadruk kwam steeds meer te liggen op produktieve arbeid, d.w.z. arbeid die goederen of diensten produceert en die winst voor de ondernemer oplevert.
Dit soort arbeid nu, wordt op het ogenblik voor onze ekonomie het belangrijkste geacht. Men streeft er ook naar om produktieve arbeid steeds efficiënter te maken. Dat gebeurt bijvoorbeeld door middel van arbeidsdeling. Daarmee wordt de produktiviteit van de arbeid opgevoerd. En dus is er ekonomische groei. Ons nationaal produkt neemt toe en daarmee ook het nationaal inkomen. Dat inkomen wordt weer besteed aan o.a. voedsel, huisvesting, wegen, onderwijs, wetenschappelijk onderzoek, sociale voorzieningen, krijgsmacht en bewapening.

mechanisatie

Als de menselijke arbeid niet meer voldoende produktief is, wordt die vervangen door machines. En hoe meer de technologische vernieuwingen zich ontwikkelen, des te sneller wordt nog meer arbeid en ook machines door nieuwere machines vervangen. Dit is een verschijnsel dat we de laatste jaren steeds meer hebben zien gebeuren.

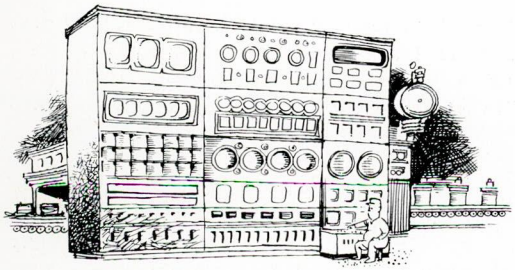

Er ontstaat dus een gebrek aan arbeidsplaatsen. Of we daar altijd rouwig om moeten zijn is nog de vraag. Het gaat meestal om onaangename arbeid, zoals aan de lopende band in fabrieken. Een toenemend aantal werknemers wil dat werk toch niet meer doen. Maar ze willen ook niet zonder werk lopen.

Het grootste probleem van overheid en vakbeweging op het ogenblik is hoe daar een oplossing voor te vinden. Breiden we de produktieve arbeid uit? En dat wil dan zeggen dat er nieuwe arbeidsplaatsen in de goederen- of dienstenindustrie moeten komen. Of richten we ons meer op uitbreiding van werkgelegenheid in de dienstensektor, zoals onderwijs, vorming, rekreatie, enz.? Vaak vinden mensen in dat soort werk meer bevrediging.

Omdat de produktieve arbeid zo belangrijk wordt gevonden voor de groei van de ekonomie, en dus voor de welvaart, zijn de andere soorten arbeid in de verdrukking gekomen. Zoals bijvoorbeeld de landbouw na de mechanisatie. De laatste vijfentwintig jaar is de hoeveelheid arbeid in deze sektor zeer gedaald. Het aandeel van de agrarische arbeid in de totale beroepsbevolking is nog maar 7%, terwijl dat in 1947 nog 19,3% was en in 1900 30,8%.
Ook hier geldt weer het begrip produktiviteit. Veel arbeid in de landbouw is door machines overgenomen. Bedrijven werden grootschalig. Kleine boeren gingen in loondienst werken in fabrieken of werden omgeschoold tot andere beroepen. De landbouw is een industrie geworden. Ook de arbeid in de mijnbouw en visserij is zeer sterk afgenomen.

grootschaligheid

Een schrijver die op het vernietigende van de grootschaligheid sterk de nadruk legt, is de onlangs overleden engelse ekonoom E. F. Schumacher, die het boek „Hou het klein" schreef.

Schumacher wijst er op, dat het onzin is om te zeggen dat het produktieprobleem in de wereld is opgelost. En dat men zich in rijke westerse landen dus zou kunnen richten op de opvoeding tot vrije tijdsbesteding. De arme landen zouden dan aan voldoende technologie geholpen moeten worden, om op dezelfde manier produkten te maken als het westen dat altijd heeft gedaan.
Die gedachte vindt hij een dwaling. Want de bodemschatten worden in versneld tempo opgebruikt, zoals fossiele brand-

stoffen, als olie en kolen. En ze kunnen niet door mensen worden bijgemaakt. De huidige produktiemethoden kunnen dus niet onbeperkt doorgaan, laat staan uitgebreid. In dit gevecht met de natuur zou de mens een verliezer worden.
Toch meent hij dat algemene welvaart voor alle mensen mogelijk is. Hij haalt daarbij Ghandi aan: „De aarde levert genoeg op om ieders behoefte te bevredigen, maar niet ieders hebzucht".

„Nu de mens de fysieke middelen heeft om zichzelf uit te roeien, dringt de vredesvraag zich, meer dan ooit in de geschiedenis van de mensheid, op de voorgrond", aldus Schumacher. En hoe kan men aan de vrede bouwen zonder een soort duurzaamheid wat ons ekonomisch leven betreft? Dat wil zeggen voedsel, onderdak en bescherming voor iedereen. Hij vindt dat de westerse ekonomieën, die arbeid als een noodzakelijk kwaad beschouwen en streven naar winst en macht, niet aan deze voorwaarden werken. Zeker niet met de grootschalige, hoog technologische produktie. Daarmee neemt het aantal armen en hongerenden in de wereld alleen maar toe. De rijke landen worden rijker en de arme armer.

Schumacher stelt een nieuwe technologische ontwikkeling voor. De ekonomie van de duurzaamheid, die voor hem ook de weg naar de vrede is, stelt andere eisen aan wetenschapsmensen en technologen. Zoals de ontwikkeling van methoden en werktuigen, die zo goedkoop zijn dat iedereen ze kan toepassen. Men moet er op kleine schaal mee kunnen werken. Dus ook op het platteland en in afgelegen dorpen. De arbeid die hierbij nodig is moet beantwoorden aan de behoefte van de mens aan kreativiteit.
Hij stelt dus voor om de huidige hoog-technologische produktie-methoden te vereenvoudigen en kleinschaliger te maken. Opdat westerse landen minder afhankelijk worden van fossiele brandstoffen. En aan de arme wereld een mogelijkheid wordt geboden om iedereen op simpele wijze door arbeid het brood te laten verdienen. Waarbij arbeid dan niet zo vervreemdend is als in de grootschalige produktie ervaren wordt. Maar arbeid waarin de mens een kans krijgt om alle menselijke

vermogens te gebruiken en te ontwikkelen.
,,De mens is maar klein'', zegt Schumacher, ,,en daarom moeten we het klein houden''. Streven naar een reusachtige schaal is streven naar zelfvernietiging.

reproduktieve arbeid

Sinds de industriële arbeid zo belangrijk is geworden, staan de z.g. niet-produktieve soorten arbeid nog lager in aanzien. Neem bijvoorbeeld de huishoudelijke arbeid.
Huisvrouwen werken niet in loondienst en ze leveren geen winst op voor ondernemers. Dat wil zeggen niet direkt, want indirekt werken ze wel degelijk ondersteunend voor de baas van hun man. Ze verzorgen immers de huishouding voor arbeiders, voeden kinderen op en verrichten nog heel veel andere verzorgende of relationele arbeid. Volgens berekeningen heeft de gemiddelde huisvrouw een werkweek van 50 tot 70 uur. Als ze die niet zou volbrengen, dan moesten werkgevers hun arbeiders veel meer betalen, opdat deze die diensten, die nu hun vrouwen verrichten, zouden kunnen kopen.
Toch wordt de huishoudelijke arbeid laag gewaardeerd en vaak helemaal niet als arbeid erkend. Veel vrouwen die ook een baan hebben, doen huishoudelijke arbeid er naast. Gauw inkopen, stofzuigen, afwassen, kinderen halen en koken; dit alles buiten de werkuren. Niet voor niets is de vrouwelijke werknemer het zwaarst overbelast.
Er is nog veel meer arbeid in onze samenleving die maatschap-

pelijk niet als arbeid wordt erkend. Omdat er geen direkte band is met geld. Het wordt niet-produktieve arbeid genoemd. Zoals studeren, dichten, knutselen, in het buurthuis werken, bejaarde mensen opzoeken, zieken verzorgen, amateursport en toneel enz.
Als we het in onze tijd dus over arbeid hebben en over werkgelegenheid, dan ligt de nadruk op produktieve arbeid. Altijd is er de band met geld. Verruiming van de werkgelegenheid betekent dat er een politieke keuze gemaakt dient te worden. Wordt de industriële sektor uitgebreid, of de dienstensektor? Of verruimen we onze opvatting over arbeid weer en betrekken we er ook die arbeid in, die niet een direkt verband heeft met geld. Zoals de huishoudelijke arbeid.
Er is altijd wel een tendens te onderscheiden. De westerse wereld verschuift van een industriële naar een post-industriële samenleving. Dat wil zeggen dat er een verschuiving plaatsvindt naar de dienstensektor, waarin steeds meer mensen gaan werken. Meer dan de helft van de beroepsbevolking werkt daar al in.

de vruchten van onze arbeid

Industriële arbeid is dus tot nu toe, en vooral na de oorlog, erg gunstig geweest voor onze welvaart. Ons land heeft een omvangrijke ekonomische groei gekend. Werkloosheid bestond wel, maar daar wist de overheid wel wat aan te doen. Onder invloed van de ideeën van de ekonoom Keynes in de dertiger jaren, stimuleerde de overheid in tijden van teruggang van de ekonomie de bestedingen. Bijvoorbeeld door belastingverlaging of het doen uitvoeren van openbare werken. In tijden van te grote ekonomische groei werden de bestedingen beperkt. Zo kende Nederland een grote mate van welvaart en bijna volledige werkgelegenheid. Er waren wel wolkjes aan de hemel, zoals bijvoorbeeld de hoge inflatie. Van jaar tot jaar kon men minder met hetzelfde geld kopen. Daardoor konden bepaalde groepen uit de bevolking niet in dezelfde mate aan de welvaart meedoen. Bijvoorbeeld mensen die van een pensioen leven of een uitkering krijgen die niet welvaartsvast is.

We moeten ermee leren leven
met haat, honger en geweld.
Met egoïsme, corruptie en
manipulatie, librium, valium
en hard drugs.
Met giftige longen
nattermans hoestsiroop, chronisch
ontstoken luchtpijpen, het risico
van een weigerend hart en
kwaadaardige gezwellen.
We moeten ermee leren leven tot
de dood er op volgt.
Ja, ja, ze kunnen me nog meer
vertellen.

Er zijn dus mensen die zich niet zo fijn in de spullen hebben kunnen steken als andere Nederlanders. Want gekocht werd er. Onze welvaart bestaat uit het produceren en kopen van materiële goederen. Om met de humanistische auteur Erich Fromm te spreken: ,,het doel van het leven van de meeste mensen bestaat uit het verwerven en bezitten van goederen''. Volgens Fromm is dit een erg beperkt doel, dat niet leidt tot menselijke groei. Een groeiproces is niet te koop, je moet het doormaken. Hij sluit daarbij aan bij de theorie van Abraham Maslow, die in het vorige hoofdstuk aan de orde kwam. Onze welvaart bracht ons in feite niet veel verder dan de twee eerste fasen uit deze theorie. Mensen hebben voedsel, huisvesting en onderdak nodig voor enige zekerheid in hun bestaan, werd er gezegd. Maar daarmee hield het niet op. Deze basisvoorwaarden voor het bestaan werden uitgebreid tot een ongekende hoeveelheid materiële goederen, waarvan mensen menen dat ze nodig zijn voor hun bestaan of zelfs voor een gelukkig bestaan. Zoals auto's, elektrische apparaten, plezierjachten, enz.
De bewapeningsindustrie zorgt voor een voortdurende stroom van technologisch steeds verfijnder wapens. Steeds meer volkeren, maar ook individuele mensen, vinden dat ze die moeten bezitten om hun veiligheid te verzekeren.

Dat onze huidige levenswijze de mensen misschien wel welvaart brengt, maar weinig welzijn, wordt al enige tijd in diverse kringen beseft. Zowel de Provo-beweging als de hippies en Nieuw-Links in de Partij van de Arbeid brachten het in de zestiger jaren op hun eigen wijze onder de aandacht van de mensen. Voornoemde Erich Fromm wijst sinds vele jaren op de vernietigende kracht die het menselijk streven naar ,,steeds meer hebben'' in zich heeft. Het duidelijkst stelt hij dit in zijn meest recente boek ,,Hebben of zijn''.
Dr. J. A. Weijel noemde in zijn boek ,,De mensen hebben geen leven'' een paar cijfers over onwelzijn. Al in 1963 bleek, bij een onderzoek van T. Nauta naar de achtergronden van ziekteverzuim in een bedrijf, slechts 30% van de mensen ontevreden te zijn met hun financiële situatie. Maar ten aanzien van hun werksituatie waren 55% van de mensen ontevreden met de aard of organisatie van hun werk.

dienstplichtigen over arbeid in het leger:

,,wat je in vier maand hebt gedaan, kan in vier weken''
,,ze gaan er van uit dat je heel stom bent en heel langzaam''
,,je baas en je werk worden je toegewezen, daar heb je zelf niks over te zeggen''

Steeds meer mensen worden ontevreden met de arbeid die ze doen. Niet alleen arbeiders in fabrieken of militairen in legerplaatsen, maar ook huisvrouwen in hun geïsoleerde bestaan in het gezin. En oudere mensen in een bejaardentehuis in het bos zijn vaak evenmin tevreden als managers met hartinfarkten. Zij allen gebruiken jaarlijks een forse hoeveelheid slaappillen, kalmerende middelen e.d. om zich op de been te houden. Een onderzoek verricht door het Sociologisch Instituut van de Rijksuniversiteit in Groningen leverde het volgende resultaat op:
,,In 1973 gebruikte 29,6% van de Groningers kalmerende of slaapmiddelen. Bij vrouwen was dat percentage 37 en bij de mannen 20,9. In de jongere leeftijdsgroepen was het percen-

tage gebruikers lager dan in de oudere. Zes procent van de Groningers bleek deze middelen in 1973 zo goed als dagelijks te gebruiken. De chronische gebruikers zitten vooral onder ouderen en vrouwen" (aldus een bericht in de Volkskrant in 1974). Ook het alkoholgebruik is sterk toegenomen. Zo is de laatste tien jaar het bierverbruik verdubbeld en het gebruik van wijn verdrievoudigd. Zowel huisvrouwen als militairen horen bij de grote verbruikers.
Tegelijkertijd komen grote aantallen mensen om hulp vragen bij het maatschappelijk werk en de lichamelijke en geestelijke

gezondheidszorg. Met het gevolg dat de kosten daarvan, die onder de kollektieve lasten vallen, enorm uit de pan gaan rijzen. De Centrale Raad voor de Volksgezondheid berekende in mei 1976 dat de gezondheidszorg in 1980 beslag zal leggen op 11% van het nationaal inkomen.

milieu en derde wereld

Als we onze blik naar buiten richten, naar de ons omringende natuur en wat verder weg naar andere volkeren, blijkt het er ook niet zo goed voor te staan. Het jaarboekje van 1976 van de dienst humanistische geestelijke verzorging bij de krijgsmacht ging over het milieu. Veel van wat daarin staat sluit aan op de inhoud van dit boekje. Milieuvervuiling is langzamerhand iedereen bekend. We worden dagelijks gekonfronteerd met vervuilde rivieren, straten en bossen vol wegwerpverpakking,

verstikkende lucht en geluidshinder. Gevolgen van ongebreidelde ekonomische groei.

Tegelijkertijd ontstaat er bezorgdheid dat de natuurlijke grondstoffen in de wereld uitgeput zullen raken. Veel van deze grondstoffen komen uit de z.g. derde wereld. Zoals olie, die nu nog een onmisbaar element bij onze energievoorziening is. Eeuwenlang hebben de westerse landen bij hun welvaartsgroei niet alleen olie, maar ook andere grondstoffen gebruikt, die veel van deze landen bezitten. We betaalden er nooit veel voor en de meeste ontwikkelingslanden zijn dan ook straatarm, met uitzondering van enkele rijke olielanden.

Het gevolg is, dat wij omkomen in de televisietoestellen, bankstellen, auto's en andere goederen. Terwijl de grote meerderheid van de bevolking in die gebieden vaak omkomt van de honger. Om een beeld te geven van hoe erg het is, kan men bijvoorbeeld kijken naar de inkomensverdeling in de westerse wereld en in de ontwikkelingslanden. Volgens gegevens van prof. J. Tinbergen is in de rijkere landen als Amerika, Zweden, Zwitserland het gemiddelde inkomen per hoofd van de bevolking meer dan *f* 10.000, voor een gezin van vier dus *f* 40.000. In de arme landen is het beneden de *f* 250, voor een gezin van vier dus *f* 1.000 per jaar. De prijzen in die landen zijn weliswaar lager, zodat in koopkracht die *f* 1.000 wel *f* 3.000 wordt, maar toch een enorm verschil.

Er is een nauwe samenhang tussen onze milieuvervuiling en de ellende in de ontwikkelingslanden. Wij konsumeren maar, daarbij hun bodemschatten gebruikend. Ons milieu vervuilt, ons onwelzijn neemt toe. Tegelijkertijd krijgen zij steeds minder kans om enige welvaart met hun bodemschatten te ontwikkelen. Hun honger neemt nog steeds toe.

de problemen kort gezegd

Hiervoor werd de schijnwerper gericht op de schaduwzijde van onze gegroeide welvaart. Er zijn haast té veel problemen

op te lossen. Heel veel keuzes te maken, zowel kollektief, alsook ieder voor zich in het dagelijkse leven.
Als we de problemen samenvatten, die om een oplossing vragen, komen we tot het volgende rijtje:

– We hebben een *konsumptiepatroon* ontwikkeld, waar we letterlijk ziek van worden. Tandbederf bij kinderen is een normale zaak geworden. Dik worden een nationaal probleem. Bij een bepaalde windrichting dreigen patiënten met ademhalingsmoeilijkheden in nood te komen door de gassen die de industrie uitstoot, bijvoorbeeld rondom Rotterdam.
– De *manier waarop arbeid verricht* wordt, spreekt veel mensen niet meer aan. Vergaande arbeidsdeling, weinig humane arbeidsomstandigheden, schadelijke en overbodige produkten maken, het isoleren van huisvrouwen e.d. maakt mensen ongelukkig en vaak zelfs ziek.
– Door dit hoge tempo van goederenproduktie blijkt het *milieu* in ernstige mate bedreigd en vervuild te worden. Vele rivieren in ons land zijn vergiftigd, de lucht vaak vervuild, het water niet te drinken. Waar kunnen we nog buiten zwemmen in ons land? De vogelwereld wordt door het botulisme aangetast. En de mensenwereld werd opgeschrikt door de gifwolk in Tiel en door de ontdekking van lood in het bloed van kinderen, die bij de Billitonfabriek in Arnhem wonen. De gevolgen op lange termijn van dergelijke en nog niet aan het licht gekomen andere rampen zijn helemaal niet bekend.
– Er is een hoeveelheid *bewapening* opgebouwd, speciaal kernwapens, die veelvoudig in staat is de mensheid in één klap grondig uit te roeien. Als laatste ,,aanwinst'' op dit gebied kennen we de neutronenbom.
– De westerse landen maken de *grondstoffen* op. Met onze onstuitbare konsumptiedrang produceren wij goederen met grondstoffen die in de ontwikkelingslanden geproduceerd worden. De mensen in die landen zelf kunnen niet profiteren van deze produktie. Ze ontvangen een heel laag inkomen en leven vaak in een voor ons onvoorstelbare armoede.

Kort gezegd komt het er op neer, dat wij in de westerse samenleving een technologie hebben ontwikkeld, waarmee we in

staat zijn onze hele planeet vele malen te vernietigen. Een konsumptie- en produktiepatroon waar we ziek en onwel van worden en waar we bovendien de rest van de wereld de honger en armoede mee indrijven.

ramp of nieuwe levenswijze?

Wat gaan we doen met dit sombere perspektief? Er zijn mensen die zeggen dat er niets meer aan te doen is. Dat een kernoorlog waarschijnlijk onvermijdelijk is. De schade die aan ons milieu is berokkend zien ze als onherstelbaar.
Er zijn er ook die aanwijzingen zien, dat veel mensen in het westen gaan inzien, dat een levenswijze die vooral is gericht op het produceren en bezitten van goederen op den duur geen geluk brengt. Een fijn onderdak, goed te eten en nog wat andere komfortabele dingen om je heen is goed voor iedereen. Maar het aanbod van totaal nutteloze en schadelijke goederen dat op de markt verschijnt is verbijsterend. De weg naar meer welzijn lijkt niet alleen te liggen in het produceren en bezitten van nog meer goederen.
Waar we dan wel mee bezig moeten zijn? Dat zal wel voor iedereen anders liggen en variëren van sportbeoefening en knutselen tot studeren en met andere mensen praten.

leren van de andere wereld

In de derde wereld is een andere historische ontwikkeling te zien. Daar lijkt men, godsdienstig en filosofisch gezien, meer bezig geweest te zijn met het menselijk wordingsproces dan met goederenproduktie.
Het gevolg is vaak een ontstellend gebrek aan welvaart. Uit televisiebeelden krijg je de indruk dat deze situatie ook nauwelijks bijdraagt aan het levensgeluk van mensen.
Kunnen wij niettemin iets leren van sommige ontwikkelingslanden over welzijn? Kan technologische kennis worden geruild tegen filosofische kennis? Daarmee wordt een begin gemaakt op de Unctad-konferenties (Wereldhandel-konferenties

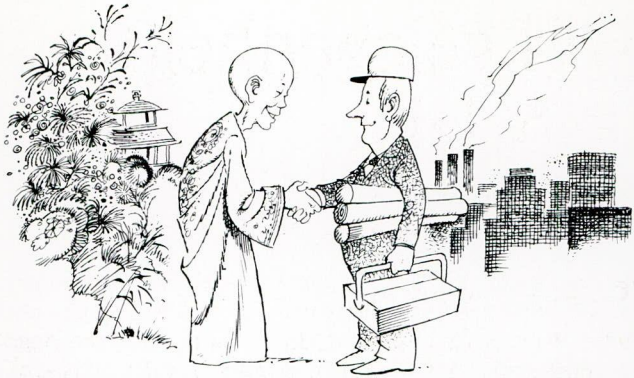

van de Verenigde Naties) en ook door de Wereldraad van Kerken.
Verder is het opvallend hoe oosterse filosofische gedachten op het ogenblik in het westen in vruchtbare aarde vallen. En dat westerse vakmensen met een bepaalde kennis op technologisch gebied naar de arme landen trekken om te helpen met het bouwen van waterputten, e.d.

mentaliteitsverandering en politieke strijd

Het sombere perspektief kan dus ook vervangen worden door een voorzichtig optimistisch beeld. We hebben de technologische kennis om iedereen in de hele wereld een menswaardig bestaan te verzekeren. Voedsel, onderdak en kleding zou er voor iedereen kunnen zijn. Het is een kwestie van distributie. Van in het westen minder opeten en minder gebruiken en de bevolking van arme landen in de gelegenheid stellen om aan hun trekken te komen. Dat is uiteraard eenvoudig gezegd. Want onderling verschillen die landen ook in rijkdom en bestuurlijke opbouw. Ook daar proberen kleine groepen zich te verrijken ten koste van de rest van de bevolking.
Er zal een mentaliteitsverandering nodig zijn en een harde politieke strijd, voordat van zowel welvaart als welzijn voor de hele wereldbevolking kan worden gesproken. Voor onze overleving lijkt er geen andere keuze mogelijk. Het alternatief is oorlog en vernietiging.

werkgelegenheid en beleid

werkgelegenheid

Uit het voorgaande blijkt wel, dat er maar niet blindelings werkgelegenheid geschapen kan worden. En dat er keuzes zijn. Regering, vakbonden en bedrijfsleven willen een beleid voeren, dat gericht is op volledige werkgelegenheid. Dat lijkt een goede zaak. Tenslotte heeft iedereen recht op arbeid. De vraag is alleen hoe dat doel bereikt wordt. En hoe de spanning tussen het aanbod van arbeidsplaatsen en de eisen die werkzoekenden stellen aan de kwaliteit van hun arbeid, wordt verlicht. Onder kwaliteitseisen vallen: verkorte werkdag, minder eentonig, niet vuil en maatschappelijk nuttig werk, meer kansen op eigen ontplooiing, inspraak in leiding en produktie van een bedrijf, delen in de winst enz.

tekort

Er is in ons land op het ogenblik een tekort aan arbeidsplaatsen, d.w.z. aan banen waarin men arbeid levert volgens een kontrakt en tegen vergoeding van inkomen.
Er worden wel verschillende soorten werkloosheid onderscheiden:

Laatst 's morgens vroeg
een man gezien, die zingend
op een fiets zich
naar zijn werk begaf.
Verkeerd gedacht naar later
bleek: hij had de nacht.

– konjunkturele werkloosheid: mensen hebben geen werk doordat er een ekonomische teruggang is. Er worden minder goederen en diensten gekocht, er is minder export. Als de ekonomie weer ,,aantrekt'', dan komen er ook weer banen.
– strukturele werkloosheid: die ontstaat doordat de produktiemethodes veranderen. Machines nemen bepaalde soorten arbeid over, of de industrietak verdwijnt en de werknemers daarin kunnen niet weer ergens anders hetzelfde werk vinden. Zo is het bijvoorbeeld met de landbouw gegaan.
Ook zijn sommige mensen gespecialiseerd in een bepaalde deeltaak. Als die specialisatie ineens niet meer nodig is, doordat het produkt op een andere manier wordt gemaakt, zijn ze werkloos. Soms kunnen werknemers die werkloos worden door strukturele werkloosheid worden omgeschoold. Velen voelen zich vaak daar niet toe in staat, vooral de ouderen.
– kulturele werkloosheid: deze ontstaat als het aangeboden werk niet passend is voor de werkzoekenden. Bijvoorbeeld

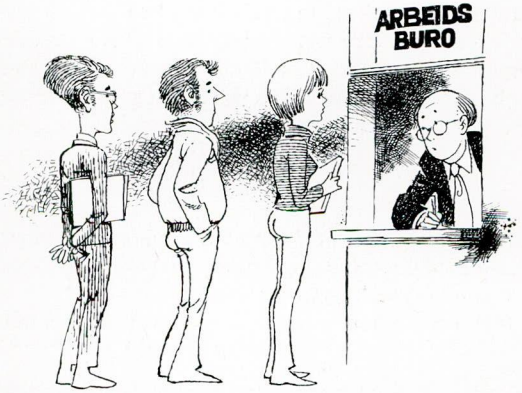

werkloze akademici of ongeschoolde arbeiders, die toch niet het werk willen doen dat b.v. gastarbeiders verrichten.
– verborgen werkloosheid: bestaat uit die groepen mensen die wel zouden willen werken, maar er niet toe komen zich te laten inschrijven bij een arbeidsbureau. Ze denken toch niet in aanmerking te kunnen komen voor een arbeidsplaats. Omdat ze

vaak niet over vaardigheden of kennis beschikken die voor beroepsarbeid wordt gevraagd. En omdat ze specifieke eisen hebben op het gebied van kwaliteit. Grote groepen jongeren, gehuwde vrouwen, oudere mensen, gehandicapten en minder begaafden vallen hieronder.

Hoewel er op het ogenblik wel sprake is van enige konjunkturele werkloosheid in ons land, valt de meeste werkloosheid onder de laatste drie kategorieën.
Dit is nieuw voor onze ekonomie. Konjunkturele werkloosheid kon altijd worden opgelost door de vraag naar goederen te laten toenemen. Nu echter schept een dergelijke politiek niet meer automatisch arbeidsplaatsen.
Omdat machines arbeid gaan vervangen. Bovendien, willen we al die goederen wel, na alles wat er hiervoor gezegd is over milieu en de ontwikkelingslanden?
Het lijkt wel een erg moeilijke puzzel, waar regering, vakbe-

weging, bedrijfsleven, politieke partijen, ekonomen en andere mensen die beleid moeten maken voor staan.

opbouw van de werkloosheid

Volgens de officiële cijfers schommelt het aantal werklozen in ons land de laatste tijd gemiddeld rond 225.000. Er zijn relatief altijd meer vrouwen werkloos dan mannen, in percentages uitgedrukt resp. 5.8% en 4.3% van de beroepsbevolking. On-

der jongeren tot 23 jaar is de werkloosheid het grootst. In augustus dit jaar schommelde de jeugdwerkloosheid ongeveer tussen de 50.000 en 60.000 werkzoekenden.
Deze cijfers zijn ontstaan door te kijken naar de mensen die als werkzoekend ingeschreven staan bij de arbeidsbureaus. Uit onderzoekingen blijkt intussen, dat nog veel meer mensen een betaalde baan zouden willen hebben. Bijvoorbeeld die groepen die hierboven onder de verborgen werkloosheid worden genoemd. Een speciale groep die daar ook onder valt, is het toenemende aantal mensen dat een uitkering heeft van één van de sociale wetten als bijvoorbeeld de WAO (Wet Arbeidsongeschiktheid), de AAW (Algemene Arbeidsongeschiktheidswet) of de Algemene Bijstandswet. Deze mensen zijn arbeidsongeschikt verklaard. Toch zouden ze graag een deel van de dag willen werken. Niet aan werk waar ze ziek van zijn geworden. Maar werk waar ze zich plezierig bij voelen. En waarbij ze het gevoel zouden hebben erbij te horen in de samenleving. Ze zijn alleen maar afgeknapt op vaak eentonig, onbevredigend werk en een te lange werkdag. Een deel van de mensen in de WAO is daar bovendien in terecht gekomen, omdat er voor hun arbeid in het bedrijf geen plaats meer was. Of omdat machines hun werk efficiënter kunnen doen.

dienstplichtigen over arbeid in het leger:

„als beroeps heb je zekerheid en met 55 jaar pensioen"
„ze werken voor hun volgende streep, maar laten elkaar doodvallen"
„zo'n hiërarchisch pyramidesysteem is de pest"

De gepubliceerde werkloosheidscijfers zijn dus niet erg in overeenstemming met de realiteit.Minister Boersma vermeldde al in zijn Memorie van Toelichting op de begroting 1975, dat in 1973 20 à 21% van de landelijke beroepsbevolking niet aktief was tegen 13 à 14% in 1968.
Het Nederlands Centraal Werkgeversverbond (NCW) schatte voor 1975 dat één miljoen van de vier miljoen werknemers

thuis zouden zitten door ziekte, invaliditeit of werkloosheid. Met andere woorden: een kwart van de beroepsbevolking neemt niet aan het produktieproces deel.
Uit de cijfers voor 1976 blijkt, dat deze trend eerder toegenomen is dan afgenomen. Er wordt nu al wel eens geschat, dat een derde van de werkende bevolking niet meer aktief aan het arbeidsproces deel neemt.

aktieven en niet-aktieven

Er komt een steeds grotere scheiding tussen z.g. aktieven en niet-aktieven.
Tussen mensen die maatschappelijk erkende arbeid verrichten en mensen die allerlei niet erkende arbeid verrichten. De eerste groep ontvangt een inkomen voor die verrichte arbeid. De tweede groep wordt betaald op andere gronden, omdat ze geen werk hebben, ziek of invalide zijn. Werkloos zijn levert over het algemeen minder op dan ziek zijn.
Deze gegroeide situatie veroorzaakt allerlei moeilijkheden. De premies voor de sociale verzekeringen worden erg hoog. Werkgevers protesteren hiertegen. Ze zeggen dan dat de arbeid te duur wordt, de loonkosten te hoog. Vaak wordt dit argument aangegrepen om arbeidskrachten te ontslaan. Waardoor de werkgelegenheid weer vermindert. Niemand kan zeker zeggen of er meer banen zouden komen als de loonkosten omlaag gaan. Ook zeggen ondernemers dan nogal eens, dat het toch aantrekkelijker voor ondernemingen is om tot automatisering over te gaan, of zich in het buitenland te vestigen.
Aan de andere kant zijn de uitkeringen van de sociale wetten onrechtvaardig. Waarom wordt ziek zijn hoger beloond dan werkloosheid? Het is niet langer zo dat werklozen te lui zijn om iets aan te pakken. Er is een permanent geschat tekort van 600.000 banen. Omdat de uitkeringen onrechtvaardig zijn, vaak een inbreuk vormen op het privé-leven en een enorme administratieve rompslomp met zich meebrengen, wordt er gedacht aan één inkomensdervingswet.
Iedereen die buiten haar of zijn schuld werkloos of ziek is, ontvangt dan een bepaald inkomen. Verwacht wordt dat door deze vereenvoudiging bezuinigd kan worden op het totale be-

drag van de sociale uitkeringen.
Dergelijke plannen roepen natuurlijk veel vragen op. Is het goed om een kleine groep mensen aktief te laten zijn in het maatschappelijk erkende arbeidsproces? Tegen betaling. En een andere te laten werken in niet erkende arbeid als de huis-

houding, zieken- en bejaardenbegeleiding, klub- en buurthuiswerk, ambachten (huis opknappen), sport, studie enz. tegen een uitkering? Gaan we de weg van deze tweedeling van de bevolking op? Of zijn er ook andere keuzes om arbeid te verdelen en in te richten?

werk voor iedereen

Hoe ziet de toekomst eruit? Niet zo best, zeggen regering, vakbonden en werkgevers. Er is een tekort aan werkgelegenheid en dat zal niet zo makkelijk op te heffen zijn. Dat wil zeggen dat ze verschillen in visie over hoe werkloosheid kan worden opgeheven of tenminste teruggedrongen. In onderhandelingen en politieke strijd worden door de betreffende partijen keuzes gemaakt.

De vakbonden vragen om handhaving en zo mogelijk uitbreiding van de werkgelegenheid. Vooral ook in de industrie. Daarbij zijn ze niet erg bereid om over loonsverlaging te praten. Zonder dat kan het niet, zeggen de ondernemers. De kosten van lonen en sociale lasten zijn zo hoog gestegen, dat onze winsten te laag worden. We kunnen pas weer werk erbij scheppen als de lonen en sociale lasten verlaagd worden. En er·

dus weer meer winst is om te investeren, d.w.z. om nieuwe produktie op gang te brengen. Waarvoor weer arbeiders nodig zijn.
Voordat de vakbeweging bereid is om loonmatiging te overwegen, vraagt zij garanties aan werkgevers. Garanties, dat investeringen ook werkelijk arbeidsplaatsen kreëren, en niet méér mechanische produktiemethoden.

De vraag is, of deze benadering wel aansluit op wat mensen willen. Werkgelegenheid in de industrie levert veel uitvallers op. Veel mensen verkiezen andere, minder vervreemdende arbeid. Bovendien leidt uitbreiding van arbeid in de produktieve sektor nogal eens tot overbodige en soms schadelijke goederenvermeerdering.
Hoe zit het dan met uitbreiding van arbeidsplaatsen in de niet-vervuilende, niet-kommerciële sektor? Zoals onderwijs, vormingswerk, rekreatie, overheidspersoneel e.d.? Daarvoor is op dit moment niet gekozen. Integendeel, er zal naar worden gestreefd om in deze sektor te bezuinigen, zegt men.

Ook van die keuze kan men zich afvragen of dat wel reëel is. Steeds meer gaan we in de richting van een dienstenproducerende ekonomie. Meer dan de helft van de beroepsbevolking werkt in de dienstensektor.
De overheid wil graag dat alle mensen die dat willen, ook kunnen werken. Dat deze doelstelling van volledige werkgelegenheid aansluit bij wat mensen willen, blijkt uit onderzoek. J. v. Wezel vond dat ruim 75% van de werklozen de nadelen van niet werken zwaarder vindt wegen dan de voordelen. Slechts 7,5% vindt het omgekeerde. Een groot deel van de bevolking vindt dus nog steeds dat arbeid in hun leven thuis hoort.

Zolang nog zoveel mensen er zo over denken, is het niet erg reëel om werkloos zijn als fijn te verkopen. Je kunt dan de hele dag gaan vissen, wandelen of knutselen wordt gezegd. En met de kinderen spelen en het huishouden doen. Dat is zonder twijfel allemaal waar, en een aantal mensen met een sociale uitkering vat hun nieuwe status ook zo op. Maar we zitten met

onze opvatting over arbeid, met de arbeidsethiek in een overgangsfase. Het heeft weinig zin om tegen de wil in van de meeste mensen te roepen dat werkloos zijn zo leuk is.

beleidskeuzes

Dat het niet eenvoudig is om een lijn voor de toekomst uit te stippelen, is uit het voorgaande wel gebleken. Toch zullen diegenen die zich bezig houden met beleid op het gebied van werkgelegenheid in de toekomst oplossingen moeten aandragen. Zowel voor de kwantitatieve als de kwalitatieve problemen rondom arbeid.
Daarbij kan gebruik worden gemaakt van wat anderen op dit gebied al hebben bedacht. Op een aantal van die inzichten en mogelijkheden gaan we hier nu wat nader in.

korte termijn maatregelen

a. *bestaande werkgelegenheid behouden.* Op het ogenblik wordt deze maatregel door de overheid in toenemende mate toegepast. Voor het bedrijfsleven in nood werd daartoe in 1977 627 miljoen gulden gereserveerd. Het grootste deel daarvan is uitgegeven. Het gaat hierbij om arbeid als kwantiteit. Over de kwaliteit van de behouden arbeid wordt niets gezegd.

b. *produktie en konsumptie van goederen stimuleren.* En daarmee tevens een dienstenproduktie als bijvoorbeeld het

Iedere dag bezig zijn met iets
wat niets voor je betekent
blij zijn als het avond is
een nacht geluk verslapen
totdat er weer een morgen is.
En dan maar weer van vooraf aan.
Ik ben alleen maar naam.

vervoer uitbreiden. Het scheppen van arbeidsplaatsen in de goederenproducerende sektor kan alleen gebeuren als het bedrijfsleven bereid is nieuwe investeringen te doen. Die zijn nodig om de produktie uit te breiden. De ondernemers stellen een aantal eisen voor ze hiertoe bereid zijn, zoals geen verdere stijging van het loonniveau, daling van sociale lasten, stijging van winsten, belastingvoordelen.
Bij het kiezen voor deze laatste oplossing bestaan wel nadelen (ze werden eerder genoemd): de onzekerheid of nieuwe investeringen wel tot grotere werkgelegenheid leiden; technologische ontwikkeling maakt vervanging van arbeid door machines soms winstgevender. Milieu- en derde wereldproblematiek zijn niet gediend met goederenuitbreiding in westerse landen. Vergroting van de winsten van ondernemers wordt verkregen door bezuiniging van de uitgaven in de kollektieve sektor. Dit betekent onder meer, dat er bezuinigd wordt op arbeidsplaatsen bij overheidsdiensten, onderwijs, welzijnssektor e.d.

middellange termijn mogelijkheden

Bij de korte termijnmaatregelen wordt uitgegaan van de organisatie van arbeid zoals we die nu kennen. Het zou ook anders kunnen, door

a. *een andere verdeling van de arbeid.* Daarbij gaat het bijvoorbeeld om het volgende:
– *allemaal korter werken* zou een mogelijkheid kunnen zijn. Dat verlangen leeft bij veel mensen. En in feite komt het ook al wel voor. Een aantal mensen verricht deelarbeid, bijvoorbeeld in het onderwijs en veel gehuwde vrouwen met gezinnen met kinderen. Eind mei 1977 stonden bij de GAB's 23.320 werkzoekenden, waarvan 76% vrouwen, ingeschreven voor een gedeeltelijke dagtaak. Het lijkt onrechtvaardig om niet iedereen deze keuze te geven.
Deel-arbeid is nu nog moeilijk te vinden. Het wordt meestal laag betaald en er is weinig kans op promotie.
In plaats van het uitbreiden van deelarbeid kan veel beter worden gedacht aan een zes-urige werkdag voor iedereen. Dat lijkt zowel voor vrouwen als mannen een goede oplossing.

Natuurlijk moet dit samengaan met een andere waardering van arbeid in geld. Want zoals het nu is kunnen intellektuelen wel goed van zes uur arbeid per dag rondkomen, arbeiders en werksters vaak nauwelijks.

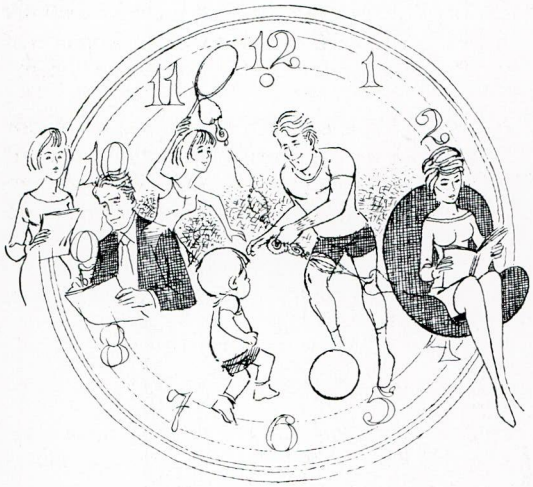

Diegenen die een gezin met kinderen hebben, kunnen dan ook beiden hun steentje bijdragen in huishoudelijke- en opvoedingsarbeid. Ook zij die nog korter willen werken, moeten daar uiteraard de gelegenheid voor krijgen.

– *pensioengrenzen versoepelen.* De starre pensioengrens van 65 jaar – en bij leger en politie merendeels 55 jaar – blijkt al heel lang niet voor iedereen bevredigend te zijn. Vervroegde pensioenering is voor sommigen een wens, anderen willen juist langer doorgaan of op andere bezigheden overgaan.

In kringen van de vakbeweging zijn wel stemmen opgegaan om oudere werknemers hun arbeidsplaats te laten afstaan aan jongeren. Sommige zullen dat graag willen, anderen niet. De vraag is of het wel goed is om hier één algemeen beleid voor iedereen in te voeren.

– *betaald edukatief verlof.* De mogelijkheid om een periode van beroepsarbeid te vervangen door studie of omscholing is in

ontwikkeling. Minister Boersma heeft de kommissie Educatief Verlof van de Sociaal Economische Raad hierover advies gevraagd. Een stukje andere verdeling van arbeid gaat hier wel inzitten. Als de één – doorbetaald – studeert, kan de ander het werk overnemen.
– *meer vakantie* is misschien ook iets dat mensen eigenlijk graag zouden willen. En daar dan best een stukje inkomen aan willen opofferen. Zodat anderen in die tijd aan de slag komen.

b. *meer kleinschaligheid.* Zoals we al eerder zagen, werd vóór de industriële revolutie arbeid kleinschalig verricht, dat wil zeggen dicht bij huis en in kleine groepen. Ook in het begin van de industriële ontwikkeling kende men kleine bedrijven, op

verschillende plaatsen. Er werd kleinschalig en gedecentraliseerd gewerkt.
Op het ogenblik wordt de meeste produktieve arbeid steeds meer in gecentraliseerde, grootschalige bedrijven verricht. Denk aan multi-nationale bedrijven als Unilever, Philips, Verolme, Shell en de fusies van kleinere bedrijven. Dit is gebeurd om produktiemethoden efficienter te maken en dus hogere opbrengsten te bevorderen.
Grootschaligheid blijkt langzamerhand zowel minder arbeids-

plaatsen op te leveren, als klachten over de kwaliteit van de arbeid.
Het gemiddelde ziekteverzuim in het bedrijfsleven loopt steeds meer op. In 1975 voor mannen ruim 10% en voor vrouwen, die immers vaak extra belast zijn met de zorg voor huishouding, kinderen en ouders naast hun werk, zelfs 12 à 13%.
Zowel de kwantiteit als de kwaliteit van arbeid zouden gediend zijn met meer kleinschaligheid, bijvoorbeeld in de landbouw, in ambachten, in dienstverlening, op het gebied van reparaties enz.

langere termijn visies

a. – *uitbreiding van het begrip ,,betaalde arbeid''*. Hiervoor is gezegd hoe smal onze opvatting langzamerhand is geworden is over wat arbeid is en wat niet. Erkende arbeid is alleen arbeid waarmee men geld verdient. En dat kan men krijgen in de industrie, die gericht is op de produktie van goederen. Of in de sektor waar men diensten levert.
Er wordt echter nog veel meer arbeid verricht. Zoals huishoudelijk werk, verenigingswerk, aktiegroepen, bejaardenzorg, kinderoppas, wijk- en buurtaktiviteiten e.d. Mensen doen dit werk vaak naast hun betaalde arbeid. Anderen hebben hun inkomen door een sociale uitkering, een pensioen of een afgeleid inkomen zoals huisvrouwen.

Het werk dat al deze mensen verrichten wordt vrijwilligerswerk genoemd. De vraag of deze arbeid al dan niet beloond moet worden, wordt veel bediskussieerd. Men zou kunnen zeggen, dat mensen die een inkomen uit betaalde arbeid hebben ook een hoeveelheid vrijwilligerswerk in hun vrije tijd op zich moeten nemen. Aan de andere kant lijkt het oneerlijk om mensen – en dat zijn meestal vrouwen – die niet een direkt eigen inkomen hebben, onbetaald vrijwilligerswerk te laten doen.

Hoe komen we daar nu uit? Gaan we steeds meer arbeid aan een inkomen koppelen, maar dan wel de inkomens*verdeling* veranderen? Of slaan we juist de omgekeerde weg in, naar een

ontkoppeling van arbeid en inkomen? Als dat laatste gebeurt, heeft de arbeid die je verricht niets meer te maken met de hoeveelheid geld die je verdient. We gaan dan de richting in van:

b. – *een gewaarborgd inkomen voor de gehele bevolking.* Al sinds jaren komt deze visie zowel in de literatuur als in de politiek geregeld naar voren. Het zou een oplossing kunnen betekenen voor zowel de kwantitatieve als de kwalitatieve problemen die we rondom arbeid hebben. Eigenlijk is de gedachte van het gewaarborgde inkomen geboren uit de dringende noodzaak om een oplossing te vinden voor de armoede in de wereld. Het wordt ook wel negatieve inkomstenbelasting genoemd. Er wordt bepaald niet gedacht aan een lekker leventje met alleen maar vrijetijdsbesteding. Want er is meer dan genoeg arbeid en dat zal altijd blijven. Het wordt dan een kwestie van hoe het te verdelen. Een bestaansinkomen voor

dienstplichtigen over gewaarborgd inkomen:

„de meeste mensen willen niet werken en gaan dat dan niet doen ook"
„ik zou er toch wel bij gaan werken, voor m'n plezier"
„'t is dus eigenlijk een aanwezigheidspremie"

iedereen zou voor vele mensen een oplossing brengen. Als men het vanaf de geboorte ontvangt, kan het in de eerste levensperiode, misschien tot 16 jaar, aan opvoeders en verzorgers uitbetaald worden. Daarna zal dit inkomen gunstig werken voor het eerder zelfstandig worden van jonge mensen. Ze kunnen dan hun eigen keuze maken.
Vrouwen die nu geen zelfstandig inkomen hebben, worden dan beloond voor het werk dat ze doen. Ook voor huishoudelijk werk. Bij scheiding hoeven geen alimentatiedrama's meer voor te komen. Vrijwilligerswerk wordt dan via andere weg beloond. Dit zijn maar enkele voorbeelden van problemen die opgelost zouden zijn met de uitkering van een inkomen aan iedereen.

Sommigen denken dat er mensen zullen zijn die niets zullen willen doen voor een ander en voor de gemeenschap als ze toch een inkomen hebben. Hoewel die er vast wel zullen zijn, kan met de ervaringen van nu wel gezegd worden, dat gezonde mensen liever werken dan niets doen. Als de te verrichten arbeid maar niet zinloos of waardeloos is. En er dus niet zo'n scherpe scheiding tussen werk en vrije tijd hoeft te zijn.

Is een bestaansinkomen voor iedereen een utopische gedachte? Goede utopiën worden meestal uit de werkelijkheid geboren. Zo ook hier. Anderhalf miljoen mensen in Nederland krijgen al een inkomen waarvoor geen maatschappelijk erkende arbeid wordt verricht. Dat inkomen komt uit een verwarrende reeks sociale voorzieningen. Waarbij bovendien de norm is, dat werkloos zijn meer aan jezelf te wijten is dan ziek zijn. Werklozen krijgen lagere uitkeringen dan zieken en over een kortere termijn.
Dat een rechtvaardig geldbedrag dat aan alle mensen wordt uitgekeerd mogelijk is, werd berekend door dr. J. P. Kuiper, hoogleraar sociale geneeskunde aan de Vrije Universiteit van Amsterdam.
In 1974 had iemand van 19 jaar of ouder *f* 5.335 kunnen krijgen, onder 19 jaar *f* 2.665. Voor twee bij elkaar wonende mensen met twee kinderen zou dat op *f* 16.000 komen. Mis-

schien niet genoeg voor diegenen die een opgeschroefd konsumptiepatroon hebben. Maar méér voor de mensen die van het minimumloon moeten leven. Dit bedrag is maar een voorlopige schatting. Waarschijnlijk kan het aanzienlijk worden verhoogd, als men een idee heeft van de besparingen die het invoeren van een gewaarborgd inkomen zouden opleveren.
Waarom we dit plan niet morgen invoeren? Omdat het niet voldoende is om uit te rekenen of het wel of niet kan. Er is ook een andere mentaliteit voor nodig. Verandering van de arbeidsethiek. Nu is het nog: werken moet, zo ben je opgevoed. Dan kan het worden: werken moet niet zo nodig, maar ik wil het, omdat ik het graag doe.

kwalitatieve verbetering

Bij al het beleid, of dat nu op korte, middellange of lange termijn is gericht, zal moeten worden gewerkt aan verbetering van de kwaliteit van aangeboden werk. Zodat minder mensen zich afkeren van de arbeidsmarkt en ziekte en invaliditeit afnemen.
Door de huidige produktiemethoden, speciaal in de industriële sektor, worden mensen vervreemd van hun arbeid.
Zoals bekend is dat de oorzaak van veel ellende. Vervreemding lijkt haast wel een ander woord voor ongelukkig zijn.
Om dit tegen te gaan, kijkt men wel weer naar de werkmethodes van onze voorouders die een geheel produkt maakten.

Minder vervreemding zou kunnen optreden als werknemers meer inspraak in het bedrijfsgebeuren hadden. Vakbonden staan op de bres voor meer demokratisering. Met de ondernemingsraden werd nog maar pas een begin gemaakt. Ook wordt geprobeerd om meer invloed van werknemers op de investeringen te bewerkstelligen. Wat voor produkten worden er geproduceerd? En hoe?
Na heel wat politiek gevecht zal binnenkort de vermogensaanwasdeling (VAD) in ons land worden ingevoerd. Het zal de werknemer recht geven op een stukje groei van de onderne-

ming, dat met haar of zijn arbeid tot stand is gekomen.
Sommig werk zal altijd zeer onaangenaam blijven. Op het ogenblik draaien gastarbeiders en vrouwen voor eentonige fabrieksarbeid en schoonmaakwerkzaamheden op. Meestal laag betaald en met geringe sociale zekerheid. Dit is in een rechtvaardige samenleving onaanvaardbaar. Er zal een keuze gemaakt moeten worden tussen verdeling van die arbeid over iedereen, mechanisering of hoge beloning.
De humanistische hoogleraar in de sociologie Piet Thoenes maakt in zijn jongste boek ,,Van wetenschap tot utopie'' zo'n keuze voor verdeling van die arbeid over iedereen. Hij stelt: ,,In elke samenleving zijn een aantal functies, die men graag vervuld ziet, hoewel men ze zelf niet bij voorkeur, of bij voorkeur niet, vervult. Dit leidt ertoe dat die functies onderbezet zijn, en/of dat ze worden vervuld door economisch of sociaal zwakkere groepen.
Voorgesteld wordt hiervoor een oplossing te zoeken door het organiseren van een sector verplichte arbeid. Verplichte arbeid geldt voor mannen en vrouwen in alle leeftijdsklassen, die daarvoor geschikt zijn. Elke deelnemer heeft een zo groot mogelijke vrijheid om binnen het geheel een eigen onderdeel te kiezen in een voor hem/haar zo geschikt mogelijke periode. Daarnaast is het denkbaar dat voor bepaalde sectoren men zijn

toevlucht zal moeten nemen tot toewijzing, al kan extra beloning daarbij behorende problemen verlichten. Te denken is aan sectoren als oogsthulp, kleding- en conservenindustrie, bouw, militaire dienst, medische diensten, bejaardenzorg, reinigingsdiensten, pioniersarbeid, zeevaart, gevaarlijk werk, ontginning e.d.
De verplichte arbeid is het natuurlijk tegendeel van het gegarandeerde basisinkomen. De plicht tot het eerste geeft het recht op het tweede. (Men zal eventueel moeten overwegen onder welke uitzonderingsregel er ontkoppeling plaats kan vinden. Een interessante vraag is ook, of men door vervulling van extra verplichte arbeid tot een hoger gegarandeerd basisinkomen kan geraken.)"

En dat gedachten in deze richting steeds meer gaan leven, bleek in september van dit jaar ook uit een rede van FNV-voorzitter Wim Kok aan de Universiteit van Amsterdam.

is er een keuze?

Hebben de beleidsmogelijkheden, zoals die hiervoor werden aangegeven, enige kans? Kunnen de huidige beleidmakers maar zo voor de ene of voor de andere oplossing kiezen? Natuurlijk niet. Keuze maken voor beleid is altijd een politieke zaak. En ook een kwestie van hoeveel mensen op een bepaalde oplossing aandringen, een mentaliteitsverandering dus.
Het is niet zomaar, dat op het ogenblik bij het beleid van de overheid sterk de nadruk ligt op de genoemde korte termijnoplossingen.
Ondernemers beslissen nl. nog altijd voor het grootste deel hoe onze arbeid wordt ingericht. Ook welke investeringen worden gedaan en waar.
De overheid heeft wel een groeiende invloed op de gang van zaken bij het bedrijfsleven.
Toch is het zo, dat overheid en bedrijfsleven, bij onderhandelingen over het scheppen van werkgelegenheid, het scherpst de behoeften en verlangens van het bedrijfsleven in het oog hou-

den. Dat geldt ook voor de arbeidsbemiddeling. En zij richten zich alle op een zo efficiënt mogelijke produktie, groei van het bedrijf en het maken van winst.

Verlangens van werknemers met betrekking tot kwaliteitsverbetering van de arbeid, zoals minder lang werken, menselijker arbeid, inspraak in het bedrijf, moeten bevochten worden door de vakbeweging of werknemers zelf. De inwilliging van veel van deze eisen zullen misschien minder arbeidsproduktiviteit opleveren. En dus minder winst. Zeker is dat helemaal niet, want mensen die fijner werken presteren vaak meer, kwantitatief en kwalitatief.
Hoe het ook zij, het idee om een stukje macht of winst af te staan is niet aantrekkelijk voor ondernemers. Dat bewijst ook wel het politieke spel rondom de wetsontwerpen die daarover gaan. Zoals: de wet op de grondpolitiek, de wet selektieve investeringsregeling, herziening van de funktie van de ondernemingsraden en de wet op de vermogensaanwasdeling.

Hebben we overigens het huidige niveau van welvaart nodig? Als met wat minder opbrengst meer arbeidsvreugde voor een groter aantal mensen kan worden verkregen, lijkt de keus niet moeilijk.
Bovendien noemt men stukken van onze huidige welvaart wel negatieve welvaart. Zoals de aantasting van het milieu, de toename van ziekte en invaliditeit, en de schade die aan de ontwikkelingslanden wordt berokkend.
Deze aftrekposten zouden de ekonomische groei van de westerse wereld nog wel eens negatief kunnen laten uitkomen.

humaner arbeidsbestel

Nog maar aarzelend worden de wensen gehoord van werknemers en potentiële werknemers als gehuwde vrouwen, mensen in de WAO, jongeren en ouderen.
Naarmate dat krachtiger zal gebeuren, komen zaken als hiervoor onder middellange en lange termijn genoemd in de belangstelling. Nu hoort men ze af en toe, uit de vakbeweging bijvoorbeeld. Of uit bepaalde politieke partijen, aktiegroepen

en emancipatiebewegingen.
Op vele fronten is er strijd te voeren voor een arbeidsbestel waarin de meeste mensen zich thuis voelen. Waarin arbeid niet alleen dient om op de laagste treden van Maslow's theorie te komen: voedsel, kleding en onderdak.

En dat betekent werk waarin plaats is voor alle dingen die je kunt. Goed luisteren, of iets uitleggen, een andere manier zoeken om iets tot stand te brengen. Dat kan ook best bij de produktie van goederen of diensten. Dan moet daar wel tijd voor worden ingebouwd. Zowel als je een auto maakt, een zieke verpleegt of een kind onderwijst.
Algemeen gezegd zouden relationele en verzorgende arbeid niet altijd zo gescheiden moeten worden van produktieve arbeid zoals dat nu het geval is. Een stuk humanisering zou je dat kunnen noemen. Daarvoor is vooral een mentaliteitsverandering nodig, waardoor mensen hogere eisen aan de kwaliteit van hun arbeid gaan stellen. Erom vragen alleen is echter niet genoeg. Tegelijkertijd moeten er ook strukturele veranderingen bevochten worden. Zoals een kortere werkdag, een andere inkomensverdeling bij onszelf en voor de rest van de wereld, medezeggenschap in produktie en konsumptie e.d.

Dat de weg naar méér welzijn, méér menselijk geluk onvermij-

delijk een keuze gaat betekenen voor bepaalde welvaartsgoederen en voor andere niet, wordt steeds duidelijker. In een eindige omgeving kunnen minder auto's, elektrische apparaten of raketten gefabriceerd worden. We zullen deze produktie voor een deel moeten gaan vervangen door de produktie van schoon zwemwater, frisse lucht en de diensten van onderwijs, gezondheidszorg en rekreatie. En omdat het gaat om onze overleving en die van de rest van de wereld, kan de keuze niet moeilijk zijn.

literatuur:

,,Arbeid een aflopende zaak?'', Katernen 2000, nr. 3. Werkgroep 2000 Amersfoort 1975.
Frans Jacobs, ,,Reflexies over arbeid'', Samson, soc. en cult. reeks, Alphen aan de Rijn, 1976.
W. Albeda, ,,Industrieel en post-industrieel'', in: Econ. Statist. Berichten, 16 oktober 1974.
J. Varkevisser, ,,Het gewaarborgde inkomen'', in: Econ. Statist. Berichten, 10 mei 1972.
Robert Theobald, ,,Gewaarborgd inkomen in een vrije maatschappij'', Werkgroep 2000/Paul Brand, Hilversum 1967.
Humanisme en arbeid, Humanistische Stichting Socrates, Uitg. Van Stockum en Zn, 1968.
E. F. Schumacher, ,,Hou het klein'', Ambo, Baarn 1974.
Alvin Toffler, ,,Grenzen aan de crisis'', van Holkema & Warendorf, Bussum, 1975.
Piet Thoenes, ,,Van wetenschap tot utopie'', Boom, Meppel 1976.
Het recht op arbeid, septembernummer 1977 van Civis Mundi, tijdschrift voor burgerschapsvorming, Van Stolkweg 10, Den Haag.